

УДК 341.485(=163.41)(497.5)“1941/1945“
271.222(497.11)(497.5)“1942“(093.2)
93/94:929 Грујић Р.

Александар СТОЈАНОВИЋ
Институт за новију историју Србије

РАДОСЛАВ ГРУЈИЋ О ПРЕНОСУ МОШТИЈУ СРПСКИХ СВЕТИТЕЉА АПРИЛА 1942. ГОДИНЕ ИЗ НДХ У ОКУПИРАНУ СРБИЈУ*

АПСТРАКТ: Српски народ и Српска православна црква доживели су страховит погром на простору Независне Државе Хрватске током Другог светског рата. Од злочина нису били поштеђени ни вековима стари српски манастири ни мошти српских светитеља, који су оскрнављени и уништени. У фокусу овог чланка представљена је мисија проф. др Радослава Грујића да спаси од уништења и у Србију пренесе мошти српских светаца цара Уроша, кнеза Лазара и деспота Стефана Штиљановића. Иако овај догађај није непознат српској историографији, у овом чланку ће први пут бити интегрално објављен извештај о преносу моштију проф. др Грујића Министарству просвете и вера и анализирана рецепција тог догађаја у јавности и штампи под окупацијом.

Кључне речи: НДХ, Фрушка гора, проф. Грујић, мајор др Рајсвиц, мошти, Саборна црква, 1942.

Страдање српског народа, цркве и културно-историјске баштине у Независној Држави Хрватској

Један од највећих погрома у својој историји српски народ доживео је током Другог светског рата на територији Независне Државе Хрватске (НДХ). Масовни прогони, убиства, злостављање и уништавање имовине

* Рад је настао у оквиру пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту – унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници*, (№ 47027) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

почели су већ током априла 1941. године, док је у потоњим месецима уз настављени терор почело и институционално уништавање Срба и свега српског што се налазило у границама усташке државе.¹ Први злочини почињени су у околини Бјеловара, у Херцеговини, на Банији и Кордуну и у Лици. До лета 1941. у Србију је пребегло око 200.000 избеглица, док је у тренутку формирања владе Милана Недића (крај августа) њихов број већ износио око 300.000. У логорима смрти Јасеновцу, Градишки и Јадовну на најсвирепији могући начин погубљен је током трајања рата велики број Срба, Рома и Јевреја. Страшну судбину са својим народом поделила је Српска православна црква (СПЦ). Црквени великодостојници митрополит сарајевски Петар (Зимоњић), епископ горњокарловачки Сава (Трлајић) и епископ бањалучки Платон (Јовановић) свирепи су мучени а потом убијени.² Бројни локални свештеници били су мучени или убијени, а месне цркве спаљене или оскрнављене. Опљачкани су или уништени и поједини стари српски манастири, чија је културна и историјска вредност далеко превазилазила њихову богослужбену сврху. На тај начин створени су повољни услови за остваривање усташке политике о етнички чистој Хрватској, према којој је један део Срба требало побити, други протерати а трећи превести на католичанство.

Независну Државу Хрватску створиле су фашистичка Италија и нацистичка Немачка, којима је била и ратни савезник. Ова чињеница умногоме је отежавала сваку врсту интервенције у циљу побољшања положаја српског становништва код балканских челника Осовине, поготово у првим месецима рата у којима су Немци најживље испољавали своје неповерење према Србима. Српски колаборациони органи, и сами у великој мери зависни од окупатора, нису смели да инсистирају да се интервенише против усташке политике. Њихов највећи допринос био је садржан у прихватању и збрињавању избеглица из НДХ, у чему су, с обзиром на околности, остварени импресивни резултати. Улогу заштитника српског народа у том тренутку је преузео СПЦ, који је иако обезглављен интернацијом патријарха Гаврила

¹ Тако је већ 25. априла званично забрањена свака употреба ћирилице и Србима наложено ношење плаве траке са словом „П“. Србима и Јеврејима било је забрањено да се возе трамвајем, а у већим градовима су смели да живе само у посебно одређеним квартовима. Током јуна су затворене све православне школе и укинут прирез из кога се одржавала српска црква. Средином јула забрањена је употреба назива „српска православна вера“ који је замењен термином „грчко-источна вјера“. Коначно, 20. септембра 1941. године усташка држава конфисковала је сву имовину СПЦ на територији којом је управљала (Ђ. Слијепчевић, *Историја СПЦ*, III, Београд, 2002, стр. 46).

² Митрополит загребачки Доситеј (Васић) такође је мучен, да би га потом Гестапо пребацио у Србију, у којој је недуго затим умро од последица психо-физичког малтретирања. У целини сагледано, СПЦ је претрпео страховите људске и организационе губитке током рата – од 21 епископа само их је девет остало на служби у својим епископијама, а остали су били убијени, затворени или протерани (Ј. Дурковић Јакшић, „Разарање организације СПЦ за време Другог светског рата“, *СПЦ 1920–1970*, стр. 181–182).

и страдањем једног дела епископа, и даље био институција која је имала довољно снаге а и моралног ауторитета да иступи пред окупаторе за својим захтевима, али и да о трагичном развоју догађаја у НДХ обавести и краљевску владу у емиграцији. Меморандуми које је СПЦ упућивао немачким окупационим функционерима имали су релативно скроман директан учинак. Као део своје моралне дужности, а у циљу будућег кажњавања виновника и исправљања неправде и из поштовања према жртвама, СПЦ и део интелектуалаца блиских комесарској управи формирали су комисије за сабирање извештаја о страдању српског народа у НДХ. Истакнуту улогу у тој делатности имао је проф. др Радослав Грујић, који је у импровизованим просторијама Теолошког факултета у Музеју српске цркве организовао бележење судбина и исказа избеглица, на основу којих су потом састављани меморандуми у име Српске цркве и колаборационих власти.³

Радослав Грујић – истакнути теолог и историчар Српске цркве

Проф. др Радослав Грујић (1878–1955) је био истакнути српски теолог, дугогодишњи професор Богословског (Теолошког) факултета у Београду и учитељ многих српских духовника. Рођен је у Земуну, где се и школовао, а завршио је Богословију у Карловцима. Дипломирао је правне науке у Бечу (1908) и филозофију у Загребу (1911). У Загребу је потом и одбранио докторску дисертацију 1919. године. Као истакнутог српског националног радника ухапсиле су га аустроугарске власти 1914. године као „велеиздајника“. Предавао је на Богословском факултету у Београду и Филозофском факултету у Скопљу, где је држао катедре за националну историју и историју цркве. На оба факултета бирао је за декана. Истраживачки се бавио историјом Срба у Хрватској и Славонији и историјом СПЦ, а објавио је више од 250 радова. Био је редовни члан матица српске, хрватске и словеначке, а од 1939. године и дописни члан СКА. Сматран је за једног од највећих научних ауторитета за старе српске рукописе и књиге. Био је управник Музеја српске цркве.

За време Другог светског рата проф. Грујић је врло предано радио на прикупљању материјала и сведочанстава о геноциду над Србима у НДХ. Његов сарадник др Ђоко Слијепчевић означио га је као иницијатора састављања *Меморандума* о усташким злочинима над Србима у НДХ који је

³ На основу ових извештаја састављен је *Меморандум* СПЦ о усташким злочинима у НДХ и меморандум који је поднео Милан Аћимовић испред Савета комесара. Посредством др Милоша Секулића *Меморандум* СПЦ доспео је до емигрантске владе у Лондону, где је његово читање изазвало жестоке српско-хрватске националне сукобе у влади. О конфузији око ауторства над меморандумима биће више речи касније.

СПЦ упутио војним заповедницима Србије Шредеру и Данкелману.⁴ Проф. Грујић је улагао велике напоре и у нормализацију теолошке наставе у земљи, а имао је и истакнуту улогу у раду на изради Српског цивилно-културног плана. Као декан Теолошког факултета био је одређен за члана матичне комисије за припремне радње на Српском цивилно-културном плану, чијем је развоју допринео и неколико реферата које је лично израдио.⁵

По ослобођењу земље, нове власти су првобитно контактирале са њим у циљу добијања информација о размерама злочина над српским народом и његовим културним и духовним добрима у НДХ. Познато је да им је проф. Грујић ревносно помагао неколицином исцрпних извештаја које је припремао за време окупације.⁶ Недуго затим, међутим, кажњен је удаљавањем са Универзитета од стране Суда части Универзитета (одлуком од 3. априла 1945) и лишавањем српске националне части, одлуком Народног одбора Рејона I из септембра 1945. године.⁷ Ове одлуке су имале великог утицаја и на његово материјално стање, па су му послератне године пролазиле у великој материјалној оскудици. До краја живота истраживао је историју цркве у Музеју српске цркве и Патријаршијској библиотеци, али је мало објављивао. Сахрањен је на Новом гробљу у Београду. Опело му је

⁴ У српској историографији није постигнута сагласност око питања ко је, и у чије име, иницирао слање меморандума. Милан Борковић је погрешно истицао да је *Меморандум* СПЦ послат на захтев комесарске управе Милана Аћимовића, а у циљу дезавуисања усташа и проширења српске територије (М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, Београд, 1979, стр. 226). Ђоко Слијепчевић, који је био доцент на катедри проф. Грујића, а и сам био ангажован у узимању изјава од избеглица, недвосмислено приписује иницијативу проф. Грујићу, уз напомену да се овај претходно вероватно консултовао са митрополитом Јосифом. Меморандум је потписао епископ Валеријан (Стефановић), викар патријарха Гаврила (Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, стр. 65–66). Други меморандум израдила је управа Милана Аћимовића, а од Немаца није ни разматран, осим што је Аћимовић упозорен да више не чини такве испаде (Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, I, Београд, 2002, стр. 57).

⁵ Проф. Грујић је био један од најангажованијих сарадника на Српском цивилно-културном плану, али је његов рад био строго професионалан и патриотски и није садржао идеолошке ставове. Између осталих, сачувани су његови реферати везани за писање историје српске цркве, оснивање института за упоредно проучавање религије, издавање Крмчије св. Саве, старе српске рукописе и књиге. Ови документи се чувају у Војном архиву у Београду (фонд: Недићева архива, кутије 35 и 35II) и Архиву Југославије (фонд: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача /Ф110/, кутија 551).

⁶ Осим тога, проф. Грујића је у лето 1945. године СПЦ послао у Загреб да из књижнице Свеучилишта преузме пронађене делове опљачкане Партијаршијске библиотеке, Богословског семинара и Руварчеве библиотеке (Архив Светог архијерејског синода /АСАС/, Записник Св. ар. сабора одржаног у години 1947, стр. 194–195 – документ у личном поседу др Радмиле Радић). Овом приликом срдечно захваљујем др Радмили Радић на уступању ових докумената.

⁷ Као могући узрок његовог страдања од нових власти требало би размотрити денунцијације појединих професора Теолошког факултета, јер су на њему и пре и током рата постојале две сукобљене групе професора (Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, I, Београд, 2002, стр. 64).

одржао партијарх Викентије уз присуство десет епископа. По личној жељи посмртни остаци проф. Грујића и његове супруге пренети су у манастир Гргетег 1992. године.

Мисија проф. Грујића за пренос моштију са Фрушке горе и њена политичка инструментализација у јавности окупиране Србије

Према информацијама тренутно познатим и потврђеним у српској историографији, иницијатива за пренос моштију била је лично дело неколико српских интелектуалаца, међу којима су најзначајнију улогу одиграли проф. др Радослав Грујић, професор и декан Теолошког факултета, и др Миодраг Грбић, кустос Музеја кнеза Павла. Они су, користећи се личним познанством и благонаклоношћу коју је према њима и српском народу у целини изражавао мајор др Јохан Албрехт фон Рајсвиц (Johann Albrecht Freiherr von Rechwitz)⁸ успели да обезбеде дозволу и адекватну подршку за пренос моштију српских светитеља цара Уроша, кнеза Лазара и деспота Стефана Штиљановића.⁹ Штавише, мајор др Рајсвиц се и сам ангажовао у овом подухвату, обезбеђујући превоз и лично пратећи мисију из Србије на чијем се челу нашао проф. др Грујић. Још је недовољно расветљена

⁸ Мајор др Рајсвиц (1899–1962) једна је од изузетно ретких личности окупационог режима која је остала у позитивном сећању својих српских савременика. Родом је био из Швајцарске, из Лугана. Школовао се у Берлину, где је на универзитету похађао наставу из низа хуманистичких наука. Специјализовао се за историју Балкана и у том својству је посећивао Југославију и пре рата, од када датира и његово познанство са проф. Грујићем. За време окупације био је задужен за старање о споменицима културе, са звањем ратног саветника при Управном штабу за Србију. Током овог периода постављао се као заштитник дела српских културних кругова, интервенишући више пута у њихову корист код других окупационих функционера (Дејан Медаковић, *Ефемерис*, II, Београд, 1991). Поједине обавештајне доставе наводиле су га као заштитника Владимира Велмар-Јанковића и извора његовог ауторитета у Министарству просвете и вера (Историјски архив Београда, фонд: БдС, J-24). Након рата вратио се у Немачку, где је до смрти радио на Универзитету у Минхену. Његово научно бављење српским етничким простором материјализовано је у монографији *Belgrad–Berlin. Berlin Belgrad 1866–1871* (München–Berlin, 1936) и студији *Die politische Entwicklung Jugoslawiens zwischen den Weltkriegen* објављеној у *Osteuropa–Handbuch: Jugoslawien* (Köln, Graz, 1954). Рајсвиц је био и аутор неколико значајних одредница у енциклопедијској едицији *Neue Deutsche Biographie (NDB)*, попут биографије Карла Лудвига фон Брика и грофа Леополда Берхтолда.

⁹ Одлучујуће одобрење и подршку за овај подухват дао је др Харалд Турнер, начелник Управног штаба при Штабу војноуправног команданта Србије. Он је и контактирао владу НДХ и са њом договорио детаље преноса моштију, о чему сведочи извештај Министарству хрватског домобранства официра за везу Владимира Рогоза. Из овог извештаја се може уочити да су власти и оператива НДХ погрешно протумачиле улогу др Турнера у целом догађају, означивши га као иницијатора (А. Vojinović, *NDH u Beogradu, Zagreb*, 1995, str. 120–121).

улога архимандрита Лонгина, настојатеља манастира Врдника-Раванице, у потенцијалном иницирању процеса преноса моштију. Он је самостално упозорио Синод о страдању фрушкогорских светиња и тиме допринео актуелизовању овог питања у Српској православној цркви и влади Милана Недића.¹⁰ Од српских институција пресудну улогу у организацији ове акције и њеном извршењу имало је Министарство просвете и вера, по чијем се решењу од 11. априла 1942. године и кренуло у пренос моштију. Њих је касније, на челу државне делегације, на граници окупиране Србије дочекао помоћник министра Владимир Велмар-Јанковић.

Из окупиране Србије пут Фрушке горе кренули су 13. априла рано јутру др Грујић, барон др Рајсвиц и др Миодраг Грбић. Њихова веза и пратилац кроз територију НДХ био је мајор Владимир Рогоз, хрватски официр за везу при Штабу војноуправног команданта Србије. Мисија је путовала аутомобилом српске владе који је пратио немачки војни камион за транспорт моштију који је обезбедио др Рајсвиц. За безбедност мисије на територији НДХ бринули су немачки војници, уз присуство локалних домобрана и усташа. Поворка је из Земуна отишла у Руму, одакле је настављен пут ка Сремској Митровици. У Митровици су се чланови српске мисије упознали са фолксдојчером Дитрихом, комесаром манастира Шишатовац, у коме су лежале мошти деспота Стефана Штиљановића. Са комесаром је пут настављен до самог манастира, где су пронађене оскрнављене мошти светитеља и после потврђивања њихове аутентичности припремљене су за транспорт у Србију. Следеће одредиште био је манастир Јазак. Мошти светог цара Уроша нађене су у оригиналном стању, док је ковчег са опремом у коме су лежале био опљачкан и лишен свих украса од племенитих метала. Из манастира Јазак мисија се запутила у Руму, где су мошти преноћиле у православној цркви у центру града. Том приликом окупљеним Србима није било омогућено да бораве поред моштију и да им се поклоне. Наредног јутра мисија је дошла у село Стејановац, одакле је, користећи и кола локалних српских домаћина, пошла за манастир Бешеново. У овом манастиру су се налазиле мошти светог кнеза Лазара, које су ту пренесене пред сам почетак Априлског рата.¹¹ Мошти су биле неоштећене али су и у овом случају опља-

¹⁰ Архимандрит Лонгин пребегао је 13. септембра 1941. године у Београд и упозорио Синод на опасност која је претила фрушкогорским манастирима и моштима српских светитеља у њима. После тога је Синод крајем септембра од Министарства правде Недићеве владе затражио да од окупатора захтева заштиту верских и националних светиња у Срему. Преговори са окупатором трајали су неколико месеци, а онда је извршење са Министарства правде пренето на Министарство просвете и вера, које је 7. априла 1942. одобрило пренос и одредило проф. др Радослава Грујића за извршење (Радимла Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881–1950)*, Београд, 2006, стр. 252, 253).

¹¹ Манастир Врдник-Раваница, у којем су биле похрањене мошти кнеза Лазара, био је после 27. марта 1941. године употребљаван као привремено склониште за муницију и гориво југословенске војске. Мошти су пренете у манастир Бешеново у ноћи пред почетак рата,

чкане све драгоцености које су се налазиле са моштима. Из Бешенова је мисија кренула назад за Земун (гранични прелаз), уз задржавање једино у Руми да би се преузеле мошти привремено похрањене у градску цркву. У Земуну су обе комисије саставиле записник о примопредаји, а онда су мошти и мисија проф. Грујића прешли на територију окупиране Србије.

Политичка инструментализација преноса моштију у Београд

Пропаганда Недићеве владе, која је настојала да на сваки могући начин мобилише јавност под окупацијом за сопствену политику и циљеве, није пропустила прилику да и од овог, за српску историју и културу значајног догађаја, направи сопствену политичку промоцију. Министарство просвете и вера је организовало дочек моштију, правећи шпалир од ученика на простору између понтонског моста на Сави и Саборне цркве. На истом простору биле су свечано распоређене јединице српске оружане силе, а испред цркве био је постројен један одред добровољаца. Сама чињеница да се на челу делегације за дочек налазио помоћник министра просвете и вера Владимир Велмар-Јанковић, иначе најистуренији и најангажованији протагонист нове српске културне и просветне политике, јасно је указивала да ће се од преноса моштију направити прворазредни политички и идеолошки догађај. Велики број Београђана који су присуствовали чину преноса и похрањивања моштију у олтар Саборне цркве желео је да се поклони моштима, а према неким изворима многе је у реду испред цркве затекао полицијски час.¹² Читав догађај је живо пропраћен у штампи, али је стављен у дневно-политички контекст, о чему најверније сведочи чланак објављен у *Новом времену*, 16. априла 1942. године.¹³ Приметно је да се у штампи не помиње угроженост моштију и њихово страдање у НДХ (што је уосталом представљало опште правило у односу на извештавање из НДХ, вероватно по директном налогу окупатора), али се прави јасна алузија између некадашње борбе српских великана против османске најезде и борбе

из бојазни да би могле бити уништене у експлозији, јер су манастирски лагуми били пуни ратног материјала.

¹² У делу заграничне прољотићевске историографије овај чин је злоупотребљен тврдњом Станислава Кракова да је целивање моштију трајало недељама, а да су у реду да приђу моштима били и бројни католици и муслимани, која је потом пренешена код већег броја поменутих аутора (С. Краков, *Генрал Милан Недић*, II, Минхен, 1968, стр. 175). Драгутин Ј. Ранковић, чиновник у пензији, који је током окупације водио дневник о овим дешавањима записао је следеће: „У Саборној цркви леже мошти кнеза Лазара, цара Уроша и Деспота Стефана. Непрекидно свет долази и одаје пошту тим нашим светињама. Сви се згражавају кад виде какви су ковчези. Хрвати, који се размећу хиљадугодишњом културом, покварили су ковчеге и однели све драгоцености. Није далеко дан одмазде“ (Н. Милићевић; Д. Никодијевић, *Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941–1944*, Београд, 2011, стр. 201).

српских колаборациониста против комунизма.¹⁴ Српском народу покушано је да се представи како Недићева влада безусловно брине о њему и његовим светињама, о чему сведочи и пракса да су све делегације које су из унутрашњости долазиле код Недића или других представника владе биле вођене и у Саборну цркву на поклоњење моштима.

Пренос моштију био је пропагандно-идеолошки инструментализован и после окончања рата. Станислав Краков, нећак и близак сарадник генерала Недића, из непознатих разлога објавио је потпуно фиктивну верзију ових догађаја у својој књизи *Генерал Милан Недић: Чаша препуна чемера*. Он је као најзаслужнијег за спасавање моштију означио ратног градоначелника Земуна др Ханса Мозера, доносећи невероватну причу како је његовом заслугом група Гестапових официра скупљала кости кнеза Лазара које су локални Хрвати побацали испред манастира Раванице да их пси разнесу.¹⁵ Ту, међутим, није био крај глорификовању Мозера и историјским неистинама, већ је Краков тврдио како је Мозер купио три скупочена сандука и у њима допремио мошти у Земун, иако је из извештаја проф. Грујића и са фотографија *Новог времена* јасно да се не ради ни о каквим скупоченим сандуцима нити да су они добијени на поклон у Земуну.¹⁶

¹³ Чланак је објављен на 3. страни, непотписан, под насловом: „Пренос моштију српских светитеља и великомученика“. Уз чланак је приложена и велика фотографија на којој се виде свештеници како уносе ковчеге са моштима у цркву, а на њој је уочљив и велики број присутних грађана.

¹⁴ „Ово преношење моштију наших великана-светаца има нарочити значај у данашњим приликама. Ови српски светитељи нису само национални хероји српског народа, него се са вишег историског гледишта имају сматрати и као поборници европске мисли... Српски светитељи-великомученици дали су своје животе не само за ствар свога народа, него и за ствар целе Европе. Преношењем њихових моштију у престоницу српскога народа њихово дело добија општији значај и то у часу када српски народ улаже све своје напоре да задобије достојно место у европској заједници народа.“ (*Ново време*, четвртак 16. април 1942, стр. 3). Као што је у XVI и XVII веку Европа под немачким владарима била брана од исламске најезде Османског царства, тако је у идеологији нациста и следбеника тзв. „Нове Европе“ нацистичка Немачка била брана од најезде комунизма и Совјетског Савеза.

¹⁵ Др Ханс Мозер је потицао из угледне породице земунских фолксдојчера, која је била добро позната и по трговини вином. За време Другог светског рата једно време је обављао функцију градоначелника Земуна, користећи тај положај, између осталог, и да заштити локалне Србе, због чега је био омиљена фигура старих Земунаца. Није јасно зашто је Краков изрекао толики низ неистина везаних за Мозера и пренос моштију. Највећа грешка свакако је то што Краков на више места Раваницу убраја у фрушкогорске манастире, иако се она налази код села Сења, у близини Ћуприје, у Поморављу. Он не разликује најјасније поморавски манастир Раваницу и фрушкогорски манастир Врдник (Малу Раваницу), а из његовог писања се уочава и чињеница да му није било познато да су мошти још пре рата пребачене у Бешеново. Из извештаја проф. Грујића се види да мошти нису биле разбацане по улици, већ да су се налазиле у свом ковчегу, истина лишеном свих украсних и драгоцених предмета.

¹⁶ Из извештаја проф. Грујића јасно се уочава да је само један сандук купљен у НДХ, и то од српске мисије. На фотографији из поменутог издања *Новог времена* уочава се да је

Мошти светог цара Уроша и деспота Стефана Штиљановића и данас почивају у ризници Саборне цркве Св. арханђела у Београду, док су мошти светог кнеза Лазара 1989. године враћене у његову задужбину Раваницу код Ћуприје.

*Извештај проф. Грујића Министарству просвете и вера
владе Милана Недића¹⁷*

Господину
Велибору Јонићу
Министру просвете и вера
Београд

ГОСПОДИНЕ МИНИСТРЕ,

На основу Вашег решења М. П. Опште одељ. Исп. 5771 од 11. априла 1942. године, отпутовао сам за Земун аутомобилом, који Вам је Српска влада ставила на расположење, у понедељак 13 о. м., у 7 ч. ујутро, са г. др. Миодрагом Грбићем, кустосом музеја Кнеза Павла и госп. др. Ј. А. баруном Рајсвиц, немачким ратним управним саветником. У Земуну смо се, око 8. и по ч. у хотел Централу, састали са мајором Владимиром Рогоз, хрватским часником за везу, при опуномоћеном командујућем генералу заповеднику у Србији. По свршеним формалностима кренули смо сви око 9 ч., за Фрушку Гору у два аутомобила и са једним камионом, који нам је стаављен на расположење од немачких војних власти за пренос моштију српских светитеља.

У Руму смо стигли око 11 ч. Тамо су нас, пред хрватским војним „Попунидбеном заповједниством“, по налогу Вуковског-сремског великог жупана др Еликера, дочекали чланови хрватске комисије гг. Андрес Арис, председник среског суда, др. Франц Кох, срески лекар, и Иван Крститељ Баретић, гимназиски професор. Пошто смо утврдили план даљег нашег заједничког путовања у Фрушку Гору и добили уверење, да су хрватске и немачке војне снаге осигурале нам слободан и безбедан приступ у потребне

реч о најосновнијим сандуцима. Краков је, делом глорификујући Мозера, а делом Недића, у својој књизи објавио и прилично невероватну причу према којој је Мозер, непосредно пре прихватања положаја у Земуну, посетио Београд, где се преко посредника обавезао на верност Недићу (С. Краков, *н. д.* стр. 172–173).

¹⁷ ВА, Недићева архива, 35-53/2-1. Документ је написан писаћом машином врло ситног про-реда, због чега се у неколико случајева не може јасно прочитати садржај текста. Извештај је представљен интегрално, уз минималне интервенције на исправљању очигледних грешака у куцању текста. Никакве друге интервенције нису вршене на тексту.

нам манастире, кренули смо сви око 11 и по ч. за Митровицу, где смо стигли нешто после 12 ч. Тамо нас је дочекао митровички срески начелник г. Жежић, са комесаром министра Шишатовца г. Дитрихом. Од њих смо дефинитивно обавештени – о чему смо још и у Београду слушали – да свете мошти кнеза Стевана Штиљановића у манастиру Шишатовцу леже без ковчега у манастирској цркви, на месту на коме су раније у ковчегу биле. Стога смо одмах отишли код г. Клича, продавца мртвачких ковчега, и за осам стотина педесет куна купили један пристојан и ако сасвим једноставан ковчег од чамових дасака, снабдели га дрвеним струготинама, потребним за паковање, и понели га собом у камиону за Шишатовац.

Из Митровице кренули смо за манастир Шишатовац око 12 и по ч., а стигли смо тамо после 14 ч. Пред манастирском капијом дочекали су нас хрватске усташе, домобранци и оружници, са деловима немачких трупа састављених од домаћих Немаца. Представници те војске и жандармерије известиле су нашега пратиоца госп. Рогоза, хрватског часника за везу, да су сви путеви око манастира војнички осигурани и да мирно можемо свој задатак у манастиру извршити. Комесар госп. Дитрих отворио нам је цркву и одвео нас пред престону икону Христа Спаситеља, под којом је лежало свето тело кнеза Стефана Штиљановића, обавијено покривачима, којима је било прекривено и раније док је лежело у ковчегу, богато украшеном сребрним орнаментисаним и позлаћеним оковом и медаљонима петорице светитеља у емајлу. Тај ковчег, као и све друге драгоцености манастирске, однело је, још прошлог лета, нарочито поверенство изаслато од хрватске владе у Загребу, под вођством госп. Владимира Ткалчића, директора музеја за уметност и уметнички обрт. Том приликом скинута је са главе светитељеве и однешена сребрна круна, као и друге драгоцености којима је било украшено светитељево тело; па је, приликом скидања драгоценог прстена са леве руке, мало задрана и оштећена осушена кожа на прсту до малог светитељевог прста. За однешене предмете из цркве, ризнице и ћелија манастирских првенствено хрватске владе издало је решење, које нам је показао манастирски комесар госп. Дитрих, али нисмо имали могућности да га препишемо.

Пошто смо утврдили, на основу ранијих описа и фотографија да су поменуте мошти заиста светог Кнеза Стефана Штиљановића, потписани је са госп. кустосом др. Грбићем и шофером Љуб. Антоновићем, као јединим присутним Србима, пажљиво подигао свето тело и сместио га у нови ковчег, донешен из Митровице, добро га осигурали остацима старих покривача и црквеног одјејанија, да се у ковчегу не би помицало и изложило ломљењу, па су онда заклопили и клинцима учврстили поклопац за ковчег и пренели га у немачки камион за транспорт.

По овако обављеном нашем послу, ушао сам са осталима у олтар, где сам уочио, да су и са светог престола и са жртвеника однешени сви

најпотребнији предмети за богослужење, као што су антимине, јеванђеља, путири и т.д. без којих се не могу обављати литургиска богослужења. Затим сам замолио, да нам покажу ризницу, библиотеку и манастирске ћелије, те сам том приликом констатовао: да је ризница сва, до последњег комада испражњена, а библиотека у главном, остала на своме месту, али су ормани отворени и остављени на милост и немилост увиђавности и интересу комесаровом. Када сам у библиотеци очима прелетео редове књига и тражио да по корицама бар приближно установим да ли се тамо још налази у науци чувени Шишатовачки апостол, писан у Ждрелу код Пећи 1324, у доба Стевана Дечанског, као и други бројни рукописи од XIV до XVIII века и неки инкунабули, за које сам знао да су се налазили у тој библиотеци, пришао ми је хрватски официр за везу госп. Рогоз и пред свима присутнима љубазно ме понудио речима: „Изволите, госн. професоре, узети коју књигу за успомену!“ Нисам смео да се издам ни једним гестом, да знам колико се драгоцену културно благо наше налази у тој библиотеци, па сам се љубазно госп. мајору само захвалио на пажњи и нагласио му са пар речи: „да би за опште научне интересе велика штета била када би из те збирке појединци односили књиге које имају чисто научну вредност, а доцније, у вези с тим, замолио сам га у четири ока, да комесару даде наређење да библиотечни ормани имају свагда бити закључани и да ником не да ни једну књигу из њих износити. Он је то, бар на изглед, врло приправно примио и преда мном издао комесару наређење у том смислу.“

Покућство у ћелијама манастирским, у којима сада живи комесар Дитрих са својом многобројном породицом није још развучено, већ је како на први поглед изгледа, бар у главном, очувано и одржава се доста уредно; што није случај у остала два манастира, која смо посетили доцније, где су Хрвати комесари и где чешће свраћају, коначе и живе усташе и остали делови хрватске и немачке војске, који се шаљу у Фрушку Гору у потеру за устаницима или четницима, како их Хрвати називају, по околним шумама.¹⁸

Око 15 ч. кренули смо из Шишатовца и преко Митровице, око 18¹⁹ ч. стигли у манастир Јазак. Ту нас је, на сличан начин, као и у Шишатовцу дочекала хрватска и немачка војска. Комесар у Јаску је један похрваћени Чех

¹⁸ По окончању ратних дејстава на Фрушку гору била је послата Комисија за утврђивање штете на културно-историјским предметима на територији Војводине, у саставу: Светозар Георгијевић (председник), М. Лесковац, др Радослав Илић, проф. др Лаза Мирковић, инж. арх. Ђорђе Табаковић и фотограф Ч. Кушевић. За манастир Шишатовца утврђено је следеће: „Шишатовца је сав у рушевинама. Црква је разрушена, конак је разрушен и све је пропало што је у цркви било. Све ствари из цркве су или однете или пропале. Очувана је капела више манастира Шишатовца, а у њој су неке старе иконе које би требало сачувати“ (АСАС, Записник Св. ар. сабора одржаног у години 1947, Прилог бр. 9, стр. 10. Документ у поседу др Р. Радић).

¹⁹ Вероватно се проф. Грујићу поткрала грешка јер се из даљег текста види да се ради о 16 ч.

из Сремских Карловаца, Матија Шкробалек. Уз њега и његову породицу, налази се у манастиру и један руски јеромонах Кесарије Кољченко, пореклом од Харкова, који већ десетак година живи у том манастиру. Он је на Ускрс одржао сва прописна богослужења у манастирској цркви, сем литургије, пошто су и одавде однели све за то потребне предмете са светог престола и жртвеника, антимоне, путире, јеванђеља и т.д. Остављене су само разне једноставно увезене, богослужбене књиге по певницама, али је опасност да и оне не буду развучене због корица у кожу увезених.

Свете мошти цара Уроша нашли смо у његовом старом ковчегу, обложеном црвеном чојом и зеленом свилом, на старом месту, на узвишеном простору, под престолном иконом Исуса Христа. Али, када смо отворили ковчег, који смо нашли без локота, одмах нам је пала у очи немила слика разбацаних светитељевих костију у највећем нереду, јер је сигурно, скупочени покривач са њих скинут и однешен, а испод њих је нечија рука вршљала тражећи, по својој прилици, тобоже неко скривено благо, па је том приликом испретуран и цео костур на коме није сачувана кожа, као код остала два српска светитеља кнеза Стевана Штиљановића и кнеза Лазара. Остала је, од вредносних предмета, само стара епископска митра, без драгоценог метала и ваза, на светитељевој голој лобањи. Пошто смо идентификовали мошти цара Уроша, на сличан начин као и кнеза Стефана у Шишатовцу, затворили смо ковчег и пренели га у немачки камион за транспорт.

Овај манастир, који је последњих деценија врло лепо уредио био и снабдео новим намештајем архимандрит, потоњи сремски викарни епископ, покојни Валеријан Прибићевић, готово је потпуно опљачкан.²⁰

У 16 и по ч. отишли смо из манастира Јаска и стили у Руму око 17 и по ч. Ту сам замолио хрватског официра за везу г. Рогоза, да нам допусти да света тела цара Уроша и кнеза Стефана можемо сместити у румску саборну цркву, да не би морала ноћити у камиону под каквом шупом.²¹ Он нам је одмах, с пуном готовошћу, изашао у сусрет, те смо од породице комесара те цркве, једног румског Немца, по занимању ситара, добили црквене кључеве. Док је један од повереника хрватске државе, професор Баретић, ишао

²⁰ Манастир Јазак тешко је пострадао у Другом светском рату, и то од више починилаца. Немци су богату манастирску библиотеку од преко 1.000 старих књига пренели у Врдник, али је само део тог фонда преживео рат. Усташе су у Загреб однеле неколико највреднијих икона и слика, као и богослужбених предмета од племенитих метала. Крајем лета 1942. године партизани су спалили конак и амбар манастира, а руинирани посед додатно је оштећен одношењем грађевинског материјала са још неоштећених делова манастира (АСАС, Записник Св. ар. сабора одржаног у години 1947, Прилог бр. 9, стр. 8. Документ у поседу др Р. Радић).

²¹ Поред три румска православна храма у самом центру града налази се и римокатоличка црква Уздизања светог крижа. За време окупације управљање Румом је углавном било поверено локалним Немцима, који су спречавали веће злочине над српским становништвом из вароши и околних села.

са мном комесаровој кући за црквене кључеве, дотле су војне власти наредиле да један вод домаћих немачких трупа ода почаст моштима српских светитеља и одржава стражу, крај њихових ковчега. Ковчеге смо у цркви сместили тако, да је цар Урош био под престолном иконом Христовом, а кнез Стефан под престолном иконом Богородичином. Сва унутрашњост румске саборне цркве налази се у потпуном реду.

За време преношења светих моштију из камиона у цркву и постављења страже дошли су у цркву многи Срби, а и Немци, па су Срби, преко мене, замолили да им се дозволи бар двадесетак минута да могу отсојати у цркви на молитви при ковчезима својих светитеља, али је хрватски официр за везу одговорио да то не може дозволити, те је народ наш, сузних очију, морао одмах да напусти цркву, а ја сам онима који су били у мојој непосредној близини дошапнуо, да ће им сав тај данашњи бол накнађен бити огромном радошћу приликом свечаног повратка српских светитеља у њихове фрушкогорске манастире... Пошто ми је хрватски официр за везу, бојник Рогоз, дозволио да кључеве од цркве преко ноћи могу задржати за себе, ја сам цркву закључао; а одређена почасна стража од домаћих немачких војника остала је пред црквом са обе стране улазних врата.

Кад сам у ноћи пошао на одмор у своју собу у хотелу Орао, дошао је за мном један Хрват и предао ми затворено једно писмо, па се одмах удаљио. Са стрепњом сам писмо отворио а са великом радошћу прочитао га, јер у њему сремски Срби, са необично снажним осећањима родољубља, захваљују свима који су допринели да се свете мошти српских фрушкогорских светитеља пренесу у „мајку Србију“ а сачувају од пропасти за боља поколења која за нама долазе и у своје време врате на своја стара места у Срем. Прилажем то писмо овом извештају као докуменат о ванредној националној свести и непоколебивој вери заробљених сремских Срба у лепшу и бољу будућност целог нашег народа...²²

Сутрадан, 14. о. м., у 7 ч. ујутро, цела српска и хрватска комисија, у пратњи заступника немачких окупаторских управних власти др. Рајсвица и хрв. официра за везу бојника Рогоза, одвезла се до села Стејановаца својим аутомобилом. Ту су је дочекала спремна шестора кола најимућнијих Срба домаћина, из тога села, по наређењу румског среског начелника. После двосатне вожње кроз тешко благо дошли смо у манастир Бешеново, где је на сам дан објаве рата немачког Рајха Југославији, 6. априла 1941, било склоњено свето тело кнеза Лазара, косовског мученика из манастира Врдника-Раванице, пошто му је у Раваници претила опасност од нагомилане велике количине муниције и бензина по манастирским лагумима.

²² Поменуто писмо се, нажалост, не налази у Војном архиву и није познато да ли је уопште и сачувано.

Како у селу Бешенову и манастирском прњавору, тако и у самом манастиру, срели смо велики број оружаних снага, нарочито хрватских усташа и домаћих немачких трупа, јер се недавно у том крају збио тежак сукоб хрватских чета са српским фрушкогорским устаницима, који су с успехом напали хрватске жандарме у селу Бешенову, а из манастира Бешенова, ноћу, одвели у шуму и погубили злогласног комесара тога манастира, једног загорског Хрвата, па је требало да се слободан пролаз томе манастиру за наш задатак што потпуније обезбеди, тим више што се по народу, ратном психозом разбуктале маште, да се с оне стране Венца, према Дунаву, налази „неколико хиљада“ српских четника.

Свете мошти кнеза Лазара нашли смо у ниши леве певнице, на подигнутом постољу, у његовом ковчегу у коме је лежао и донешен из манастира Врдника. Ковчег је био закључан, а кључ нам је донео један бивши служитељ манастира. Кад смо ковчег отворили, нашли смо свете мошти у потпуно исправном стању, само што су и овде, као и код цара Уроша и кнеза Стевана Штиљановића, однесене све драгоцености које су се налазиле са моштима. Тако је накнадним преслушањем врдничког архимандрита г. Лонгина, записнички утврђено да су из ковчега светог кнеза Лазара однешени ови предмети: 1/ сребрни па позлаћени ручни крст за целивање, 2/ пар сребрних наруквица филигране израде, 3/ пар сребрних павта /великих уметничких израђених копча/, 3/ митра, по традицији патријарха Арсенија III, украшена камењем и бисерима, која је лежала на месту отсечене главе светог Кнеза, 5/ велики позлаћени ланац са од четвороугластим украсним плочицама, 6/–10/ пет „ваздуха“, већих и мањих, уметнички извезених покривача за свете дарове, 11/–12/ два путирска извезена „дарка“ и 13/ један велики покривач за целокупне мошти, љубичасте боје, са извезеним ликом св. Кнеза Лазара.

Пошто смо и овде на несумњив начин утврдили, да су нађене свете мошти заиста мошти кнеза Лазара, учврстили смо непокретност (сиц!) моштију у ковчегу разним деловима још заосталог богослужбеног одјејанија, затворили и закључали ковчег, па га пренели у сељачка кола испуњена чврсто набијеном сламом – да би свето тело неповређено могли довести двосатним путем кроз густо блато до села Стејановаца, где су нас чекали наши аутомобили и немачки камион за транспорт.

Из манастира Бешенова, као и из Шишатоваца и Јаска, однешене су у Загреб све драгоцености, не само из ризнице, него и из олтара и са светог престола. Вероватно је, да је комисија хрватске владе и овде издала комесару реверс на узете предмете, али, како је комесар убијен, није нико знао да нам о томе даде ближа обавештења.²³

²³ Манастир Бешеново један је од фрушкогорских манастира који су највише страдали током Другог светског рата. Манастир су првобитно опљачкале усташе 1941. године, након чега је за комесара манастира постављен Славко Рајнер из Загреба. Њега су стрељали

Око 11 ч. стигли смо пред село Стејановце и из сеоских кола пажљиво пренели свете мошти у транспортни камион. Затим смо се захвалили Србима, најугледнијим стејановачким домаћинима, на учињеној услузи нама и целом нашем народу, охрабрили их кратким шапатам, топлим погледом и стиском руку непоколебљиве вере за бољу будућност српства и правослвља, опростили се с њима и кренули даље за Руму. У Руму смо стигли око 11 и по ч. Ту нас је пред црквом дочекала маса света, из које су Срби поновили жељу да им се допусти кратко време одстојати у молитви пред светитељским ковчезима, али, хрватски официр за везу и овом приликом изјавио је, да му то није могуће дозволити.

Записник о примопредаји моштију српских светитеља сачинила је српска и хрватска комисија у просторијама среског суда у Руми. Том приликом изјавили су чланови комисије, да ће, по наређењу великог жупана др Еликара, пратити заједно са нама светитељске мошти до Земунa и тамо их дефинитивно предати, па је зато записник датиран у Земуну.

Око 14 ч. изнешени су из румске саборне цркве ковчези с моштима цара Уроша и кнеза Стефана Штиљановића, и смештени у немачки транспортни камион, поред ковчега с моштима кнеза Лазара. И том приликом један вод немачких домаћих трупа одао је војничку почаст светим моштима, па су обе комисије, у пратњи заступника немачких војних власти, др. Рајсвица и хрватских, бојника Рогоза, кренули на пут за Земун тако, да су пред камионом с мотима ишли аутомобили са хрватским официром и хрватском комисијом, а за моштима је ишла српска комисија у свом аутомобилу, у коме се налазио и немачки заступник др. Рајсвиц.

Цела комисија стигла је у Земун око 16 ч., где ју је, пред жељезничком станицом дочекала постројена једна чета хрватске морнарице и одала војничку почаст светим моштима. Ту се је српска комисија опростила са члановима хрватске комисије и хрватским официром за везу, захваливши им на свем труду и указиваној пажњи и предусретљивости, за време целог путовања. Одмах за тим камион са светим моштима српских светитеља, у пратњи чланова српске комисије и немачког заступника др. Рајсвица, кренуо је преко жељеничког моста за Београд, где је стигао око 16 и по ч., дочекан од претставника министарства просвете и вера, помоћника госп. Велмара Јанковића, и начелника општег одељења госп. Душана Милојковића, а затим и од једне чете српске оружане силе, на челу са пуковником г. Алексан-

партизани у пролеће 1942. године, због чега је у манастир смештен усташки одред (у том стању га је затекла и мисија проф. Грујића). Због сталног присуства војске у њему (било усташа, било припадника народноослободилачког покрета) манастир је више пута био поприште ратних дејстава. Конак је минирао Гестапо, а црква уништена у немачком бомбардовању пролећа 1944. године. Комисија је овај манастир означила као потпуно уништен (АСАС, Записник Св. ар. сабора одржаног у години 1947, Прилог бр. 9, стр. 9, документ у поседу др Р. Радић).

дром Радуловићем. У дворишту суседног среског начелства представници српске оружане силе одали су војничку почаст светим моштима и пажљиво их пренели из немачког транспортног камиона у кола срског Црвеног крста. Па су кола, – праћена претставницима српске оружане силе, претставницима министарства просвете и вера и члановима комисије око 17 ч. донела света тела пред Саборну цркву. Ту су их дочекали преосвећена господа епископи, на челу са скопским митрополитом Јосифом, замеником српског патријарха, многобројни свештеници обучени у свечана црквена одјејанија и калуђери са папакамилавкама, поред великог броја народа, који је и без специјалног обавештења сазнао за пренос светих моштију. Из кола су српски официри износили један по један светитељски ковчег и предавали га монасима с панакамилавкама, који су га предавали мирском свештенству да их заједно, уз црквене песме и молитве, трипут обнесу око цркве, затим унесу у цркву и сместе под иконостаса пред престолним иконама.

Сутрадан 15 о. м. пре и после подне потписани је, са избеглим калуђером из Фрушке Горе и неколико световних свештеника, у присуству патријарашких викарних епископа гг. Арсенија и Валеријана, отворио светитељске ковчеге, свете мошти ослободио од материјала, којим је била учвршћена њихова непоректност у ковчезима приликом преношења, констатовао је да су све свете мошти донесене у потпуном реду – без и најмање повреде и спремио их је на излагање у отвореним ковчезима – на молитву и целивање верника. Затим је позвао старешину саборне цркве госп. протојереја Душана Васића и, с благословом госп. митрополита Јосифа, предао му на чување све донесене светитељске мошти, као и кључ од ковчега св. кнеза Лазара.

С тим је завршена и моја мисија, као вашег пуномоћника, за преношење моштију српских светитеља из Фрушке Горе у Београд.

У вези с овим извештајем учинићу само још неколико напомена. Претставници немачких и хрватских власти, за време целокупног нашег рада на преносу светих моштију једног српског цара и два кнеза из Фрушке Горе у Србију, односили су се, према нашој мисији и нама лично, са тактом који је био на пуној висини европске куртоазије; али, претставник немачког Рајха, госп. др барон Рајсвиц, показао је овом приликом не само обичну куртоазију културног човека, него и правилно схваћање нашег национализма и дубоко саосећање са нама, те је моје мишљење, да би том човеку – у правом смислу те речи – требало дати и посебно званично признање наших надлежних власти.

Госп. Рогоз, хрватски бојник, био је такође врло предусретљив и пажљив; шта више, посредовањем госп. др. Рајсавица, био је спреман да нам покаже и манастир Крушедол као и патријаршијски двор и друге наше установе у Карловцима, на повратку са светим моштима у Београд; али је у

последњем тренутку саопштио нам, да то овом приликом не може учинити, јер је хитно позван на реферисање у Загреб, па смо зато морали пожурити да што пре стигнемо у Земун–Београд и завршимо нашу и његову мисију.

Најзад напомињем, да сам приликом преузимања светитељских моштију у појединим манастирским црквама, после идентификовања светитеља, сматрао својом дужношћу, да хрватском официру, члановима хрватске комисије и окупљеним хрватским и немачким војницима дам најкраће обавештење о томе чије мошти примамо и какве су заслуге тих српских националних светитеља, не само за српски народ и српску цркву, него и за целу европску цивилизацију, за коју су кнез Лазар и кнез Стефан Штиљановић положили своје животе у борбама са фанатизованим муслиманским Турцима, који су у оно доба претили да поплаве целу Европу. Видело се, да их је то много заинтересовало, јер су поред бојника и други, у неколико махова, молили ме да им поновим датуме смрти тих српских светитеља и њихова имена.

У Београду, 17. априла 1942.

Др. Радослав М. Грујић с. р.
професор Универзитета

Summary

Aleksandar Stojanović

Radoslav Grujić on Transfer of Serbian Holy Relics from the Independent State of Croatia to Serbia in April 1942

Key words: *NDH, Fruška Gora, prof. Grujić, dr Reiszwitz, holy relics, Saborna crkva, 1942.*

During WWII a large-scale exodus of Serbian people from Croatia took place. Many Serbs were slaughtered, tortured or exiled, and their homes, villages, ancient monasteries and churches were pillaged and burned to the ground. On Fruška Gora many orthodox monasteries were pillaged, and holy relics of Serbian saints were desecrated and plundered. Prof. Dr. Radoslav Grujić, prominent Serbian theologian and historian, undertook a complex mission in order to transfer the holy relics of Emperor Uroš, prince Lazar and prince Stefan Štiljanović to Serbia. He received great help from German war counselor Dr J. A. von Reiszwitz, balkanologist, who was well known for his sympathies and

kindness toward the Serbs during the occupation. Arrival of these relics in Serbia was, however, abused in political squabble and for propaganda of general Nedić's government. In this article original report of Prof. Grujić is published for the first time in Serbian historiography.